

Historical and Social Events in Folklore Works from the Point of View of People's Relationships

*Allayar Shinibekov*¹

Annotation: Theater is a mirror of spirituality. The theater, which is an integral part of culture, is a genuine educational institution. First of all it reflects the fate of the nation, human life, national anxiety and joy.

Key words: Theatrical art, performance, national color, director, decoration, music, historical elements, folk song, oral folk art.

Халқ оғзаки ижоди- меҳнаткаш халқ ижоди. Халқ бадиий фаолиятининг таркибий қисми, халқ санъатининг бошқа турларидан (мусиқа, театр, рақс, тасвирий ва амалий санъат ҳамда бошқалардан) ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турадиган оғзаки сўз санъатидир. У оғиздан оғизга, авлоддан авлодга, даврдан даврга ўтиб, халқнинг истеъдодли вакиллари ижросида сайқал топиб, ўзбек халқ поэтик ижодини ташкил этди.

Бироқ, у дастлаб қандай яратилган бўлса, ўша ҳолича сақланиб қолмай, ижодий қайта ишланиб, турли ўзгаришларга учраб, янги-янги маълумотлар билан бойиб, тарихий шароитга мослашиб, шу билан бирга ёзма адабиётга ижобий таъсир этди.

Халқ оғзаки поэтик ижоди-оғзаки сўз санъати «фольклор» ёки «фольклористика» деб юритилади.

Фольклористика турли даврларда ва турли мамлакатларда гоҳ этнография, гоҳ антропология, гоҳ мусққашунослик ва ҳатто социологиянинг бир қисми деб қаралиб келинган.

«Фольклор» термини биринчи марта XIX аср тадқиқотчиси Вильям Томс томонидан 1846 йилда қўлланди. «Фольк»-«халқ», «лор»-«билим», «донолик», «донишмандлик» яъни «халқ билими», «халқ донолиги», «халқ донишмандлиги» деган маънони англатади. «Фольклор» термини халқаро терминга айланиб, турли мамлакатларда қўлланила бошлади. [1,43]

Фольклор асарларида мусиқа, рақс, театр санъати элементлари қўшилиб кетганлиги сабабли фольклор синкретик санъат дейишимиз мумкин. Айни пайтда фольклор асарлари санъатнинг бошқа турларидан ўзига хос томонлари билан фаркланади. Фольклорда сўз, куй ва ижро бирлиги доимо сақланади. Шунинг учун халқ ижодини ўрганувчи, текширувчи фан фольклоршунослик деб юритилади. Фольклоршунослик асослари қадимги дунё эстетик тафаккурига бориб тақалади. Қадимги дунё сайёхлари ва тарихчиларининг афсона ва ривоятлар, турли урф-одат ва маросимлар ҳақидаги ёзма ва оғзаки ёдгорликлари фольклоршунослик учун муҳимдир. Фольклор асарларини ёзиб олишдаги биринчи тажрибалар XI асрдан бошлаб кўзга ташланди.

Фольклор асарларида меҳнаткаш халқнинг ҳаётини акс эттиради. Халқнинг олам ҳақидаги тушунчаларини ижтимоий-тарихий, сиёсий, фалсафий ва бадиий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштиради. Бу нарсаларни фольклор асарлари мазмуни ва ғоясининг чуқур халқчиллигини кўрсатади. Фольклордаги халқчилликнинг асосини унинг прогрессив моҳияти ташкил қилади. Тарихий- ижтимоий воқеалар фольклор асарларида халқнинг муносабатлари нуқтаи назаридан.

Фольклор ўзига хос хусусиятларига эга бўлиб: оғзакилик, халқчиллик, анъанавийлик, жамоа бўлиб ижро этиш, ўзгарувчанлик, вариантлик каби хусусиятларни ўз ичига олади.

Ўзбек халқ бадиий ижоди асарлар давомида яратилиб, оғиздан оғизга, авлоддан авлодга, устоздан шогирдга ўтиб келган жамоа ижоди маҳсулидир. Чунки фольклор асарлари бир киши томонидан эмас, балки бутун бир жамоа нинг ижодий тажрибаси асосида вужудга келади ва жамоа томонидан ижро этилади. Баъзи фольклор асарлар эса истеъдодли кишилар томонидан яратилиб, ўз қабиласи ва уруғлариодатлари, этикоди, орзу истаклари, табиат билан бўлган муносабатлари ҳикоя қилинган. Қабила ва уруғ аъзоларга маъқул тушган бу асарлар оғиздан оғизга ўтиб, жамоа ижодига айланган. Асарлар шу тариқа жамоа орасида такомиллашиб, халқ мулкига айланади. Халқ куйчиси (достончи, эртақчи, кўшиқчи, латифагуй, аскиячилар) жамоа томонидан яратилган асарларни айнан сўзма-сўз ижро этмай унга ижодий ёндошади. Шунинг учун ҳам у ижро этаётган асарларни ҳамиша «халқники» деб тан олинади. [2,173]

Якка ижодкор қанчалик истеъдодли бўлмасин жамоа ижодининг анъаналарига бўйсунган, халқ ҳаёти, халқ диди ва талабига мослашишга ҳаракат қилган.

¹ Nukus branch teacher Institute of Art and Culture Uzbekistan

Халқ поэтик ижоди ёзув пайдо бўлмасдан илгари юзага келган. Унинг яратилиши ва кишилар ўртасида тарқалиши жонли оғзаки анъана билан боғлиқдир. Оғзакилик хусусияти уни халқ санъатининг бошқа турларидан масалан: мусиқа, ракс, ганч-ўймакорликлардан ажратиб туради. Фольклор асарларининг узоқ асрлар давомида оғзаки яратилиши ва оғзаки ижроси унинг шакл ва мазмунига таъсир этмасдан қолмайди.

Маълумки, айрим тарихий фактларнинг тўлиқ эса қолмаслиги, замон тақозоси билан унутилиши натижасида, уларни асарларидан тушиб қолиши, ўзгариши, қориштирилиб, талқин этилиши учраб туради. Шунинг учун ҳам тарихий воқеа ва ҳодисалар ҳам фольклорда айнан акс этмайди. Баъзан эса дostonларда мавжуд булган шеъринг парчаларни унутилиши, мазкур жанрларни эртак шаклига келтириб қўйиши ҳам мумкин ёки аксинча эртакни дostonга айлантириши мумкин. фольклорда юз берадиган бу каби ҳодисалар унинг ғоявий-бадий, эстетик қийматини қамайтирмайди.

Тарихий тараққиёт натижасида баъзи бир асарлар дастлабки шаклини ўзгартириши мумкин. Фольклор асарларига анъанавийлик билан бир қаторда ижодий ўзгарувчанлик ҳам ҳосил Асарлар ҳар гал қуйланганда ва ижро этилганда нималардир ўзгаради, нималардир қўшилади. Бироқ бу ўзгаришларнинг барчаси пухта ва мустақкам анъаналар доирасида бўлади. Анъанавийлик фольклорнинг сўз санъати сифатида жонли оғзаки ижрода яшаш ва тарқалишининг бош мезонларидан биридир.

Фольклор асарларининг даврдан даврга, ижродан ижрога ўтишида юзага келган ўзгаришлар вариантларда акс этади. Фольклор асарларини кўп вариантларда, бир неча нусхаларда тарқалиши вариантчилиги ҳисобланади. Вариантлар муайян бир асарнинг бир-бирини инкор этмайдиган, жонли ва оғзаки анъанада мустақил яшай оладиган турли туман матнларидир. Масалан: «Алпомиш» дostonининг 30 га яқин вариантлари ёзиб олинган, лекин халқ орасида эса бундан ҳам кўп вариантлари тарқалган. Вариантлар асосан ҳаётнинг шарт-шароитлар натижасида юзага келади. Дoston куйловчи бахши-шоир ёки эртакчи асар ижро этаётган давр, шароит ва тингловчиларга қараб дoston ёки эртакка ўзгартиришлар киритади. [4,201]

Масалан, катталарга айтилган бир эртак болаларга бошқача қилиб айтилади. Шу тарзда ўша эртак ўзгара боради. Ниҳоят, эртак вариантлари вужудга келади. Демак, ҳар бир фольклор асарининг яратилган вақти тарқалиши ва яшаш шароитлари жуда мураккаб. У ижтмоий ва иқтисодий муҳит, тингловчилар аудиторияси, ижодкор ва ижрочи маҳорати билан боғлиқ бўлади. Вариантчилик халқ ижодининг тарқалиш доирасини, оммавийлигини ва халқчилигини белгилайди. Фольклорда кечаётган ўзгаришларнинг сабабларини аниқлашга, халқ оғзаки ижодиётида кечган ва кечаётган жараёнлар асосида ётувчи қонуниятларни очиш учун бой манба беради.

Энг аввал насрий асарлар вужудга келган. улар ниҳоятда содда бўлиб, турли хилдаги ундов-хитоблар ва воқеалар баёнидан иборат бўлаган халос. Яъни меҳнатни енгиллаштирувчи, руҳни тетиклаштирувчи, ҳаёл оғушига олиб кетувчи эртаклар ва афсоналар яратилди, меҳнат жараёнини ифодаловчи қўшиқларнинг намуналари пайдо бўлди.

Энг қадимги фольклор намуналари ёзув юзага келмасдан анча олдин пайдо бўлган ва ёзма адабиётнинг ташкил топишига муҳим ҳисса қўшган. Улар асл ҳолида бизгача етиб келмаган ёки етиб келганлари ҳам оғиздан оғизга, авлоддан авлодга ўтиш жараёнида ижодий ишланган.

Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги фольклор намуналари баъзи тарихий ёдгорликлар, ёдномалар, илмий асарлардагина сақланиб қолган. Улар мифлар, жангнома кўринишдаги афсоналар, қаҳрамонлик ва паҳлавонлик эпослари, қўшиқлардан ва мақоллардан ташкил топган.

Фольклор асарларига хос бундай ўзгарувчанлик ва кўп қатламчилик уларнинг кўпгина намуналарини айрим олинган даврлар билан боғлаб текширишни қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам у ёки бу жанрларнинг муайян даврдаги ҳолати ва тараққиёти ҳақидаги мулоҳазалар кўпгина ҳолларда тахминий бўлади, албатта. Ҳозирча мавжуд текширишларга суяниб туриб, шуни айтиш мумкинки, энг қадимги даврларда кўпчилик халқларда мифлар, уруғ, қабилалар ҳақидаги ривоятлар, айтимлар, урф-одат, мавсум ва маросим, меҳнат қўшиқлари кенг тарқалган. Илк давлатларнинг шаклланиш даврида қаҳрамонлик дostonлари яратилган, кейинроқ эпик, лирик ва тарихий қўшиқлар, оғзаки драма пайдо бўлган.

Кейинги вақтларда ёзиб олинган фольклорнинг анъанавий намуналари, асосан VI-XX-асрларда яратилган асарлардир. Фольклор асарларнинг айрим намуналарини, айрим жанрларнинг кейинги тараққиёти ва ҳолатини муайян даврлар билан боғлаб ўрганиш мумкин. Масалан, ўзбек дostonчилигининг қадимий кўринишлари, уни авлоддан авлодга ўтказиб келган бир неча авлод халқ бахшилари ва улар ижро этган дostonлари ҳақида ёзма маълумотлар деярли сақланиб қолмаган. [5,13-15]

Оғзаки маълумотлар бизни XVII- асрга етаклайди. Эргаш Жуманбулбул ўглининг авлодларидан бири Ёдгор бахши XVII-асрнинг иккинчи ярми ва XVI-асрнинг бошларида яшаган. Эргаш шоирнинг еттита ота-бобоси дostonчи ўтганлигини ҳисобга олсак, айтишлик, XVI-аср аср охирида яшаган дostonчи шоирлар ҳақидаги маълумотлар ҳам XVI-асрнинг бошларигача етиб келган. Ўзбек халқининг жуда мураккаб этногенези ва этногенетик тараққиёти, VI-VIII асрлардан XV асргача давом этган миграция, яъни туркий қabila ва уруғларнинг олдинма кейин Ўрта Осиё ҳудудларига кўчиб келиши, жойлашиши ҳамда ерли, туркий бўлмаган ўтроқ элатлар билан аралашиб кетиш жараёнлари ҳам ўзбек дostonчилигининг бу даврда янгилашиш даврини бошлаган, тараққий қилган деган хулосага келишимиз мумкин.

XVII-XVIII асрлар давомида дostonчилик тараққиётида жуда жиддий кўтарилишлар бўлди. XIX аср унинг энг гуллаган даври бўлиб халқ орасида кенг ёйилди. [6,73]

Худди шунингдек, муғул босқинчиларининг хуружларини, уларга қарши маҳаллий аҳолининг курашларини акс эттирган асарлар ҳам анчагина. «Гулдурсун» афсонаси ҳам шу номли дoston ҳам ўша давр воқеалари ҳақида ҳикоя қилади. Муғул истилочиларига нисбатан халқ муносабати эса рамзий ифодаларда, умуман, чет эл босқинчиларига нисбатан халқ нафрати баёнида, афсонавий ва мифологик салбий тимсоллар тасвирида сақланиб қолган.

Шундай қилиб, бу даврда ўзбек халқ оғзаки ижодиётининг деярли ҳамма жанрлари кўплаб асарлар яратилди. Бу асарлар халқимиз маданий ҳаётидаги улкан кўтарилишлар, муҳим тарихий воқеалар билан маҳкам боғлиқ. Халқимиз босиб ўтган тарихий йўл, унинг бошидан кечган ижтимоий- сиёсий жараёнлар фольклорининг сермахсул бўлишига муҳим замин бўлди.

Адабиётлар

1. Алланазаров Д. «Қарақалпақ халқ сазлари», Қарақалпақстан баспасы 2002 ж.
2. Алланазаров Д.Т. «Қарақалпақ халқ сазлари», Қарақалпақстан баспасы 2002 ж
3. Даўқараев Н. «Полное собрание сочинений» 3-том. Қарақалпақстан баспасы 1979 ж.
4. Камалов С.К. «Қарақалпақ фольклоры» 12-том. Қарақалпақстан баспасы 1983 ж.
5. Максетов Қ.М. «Қарақалпақ халқының көрке аўызеки дөретпелери» «Билим» баспасы 1996 ж.
6. Максетов Қ.М. Ответственный редактор. «Очерки по истории Каракалпакского фольклора». Издательство «Фан» 1977 г.